

Jaczynowska, Maria

Główne kierunki przemian kultu Herkulesa w państwie rzymskim

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia 9 (58), 31-44

1973

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Zakład Historii Starożytnej

Maria Jaczynowska

GŁÓWNE KIERUNKI PRZEMIAN KULTU HERKULESA W PAŃSTWIE RZYMSKIM

Zarys treści. Geneza kultu Herkulesa rzymskiego. Przemiany w charakterze kultu w okresie wielkich podbojów, jego militaryzacja. Rola Herkulesa w polityce religijnej cesarzy rzymskich, bóstwo opiekuńcze dynastii Antoninów i tetrarchii. Popularność tego kultu w prowincjach.

Na powstanie i rozwój Herkulesa rzymskiego złożyło się wiele elementów, kult ten przeszedł wszechstronną ewolucję i wyrażał w różnych epokach nowe tendencje i potrzeby społeczne. Najobszerniejsza i najbardziej wnikliwa praca, poświęcona Herkulesowi rzymskiemu, dotyczy początków jego kultu¹. Bayet opowiadał się za zdecydowanie grecką genezą tego boga, który byłby w pełni odpowiednikiem Heraklesa. Rzymianie mogli przyswoić sobie jego kult za pośrednictwem miast greckich w Italii, a także poprzez wpływy Etrusków, którzy czcili boga Herkle. Tezę o czysto greckiej genezie kultu Herkulesa zakwestionował J. Toutain², wskazując na możliwości wpływu bóstw lokalnych i miejscowych legend na ukształtowanie się rzymskiego Herkulesa, byłby on może wynikiem hellenizacji boga latyńskiego. Ostatnio D. Jan Berchem wysunął hipotezę o fenickiej genezie tego kultu, który miał być odbiciem popularności Melkarta z Tyru i hiszpańskiego Gades, utożsamianego przez Greków z Heraklesem³.

Tak więc problem genezy rzymskiego Herkulesa nie został jeszcze rozwiązany jednoznacznie, również istnieje szereg wątpliwości związanych z czasokresem powstania tego kultu w Lacjum, jak i starszeństwem jego

¹ J. Bayet, *Les origines de l'Hercule Romain*, Paris 1926.

² J. Toutain, *Observations sur le culte d'Hercule à Rome*, REL VI, 1928, s. 200—212.

³ D. van Berchem, *Hercule Melqart à Ara Maxima*, RPAA. XXXII, 1959—1960, s. 61—68, por. tegoż, *Sanctuaires d'Hercule-Melqart. Contributions à l'étude de l'expansion phénicienne en Méditerranée*, Syria XLIV, 1967, s. 73—109, 307—338.

ośrodków. W samym Rzymie kult Herkulesa był już niewątpliwie znany w 399 r. p.n.e., kiedy to na polecenie ksiąg sybillińskich zorganizowano rytualny bankiet — greckie *lectisternium* dla szóstki bogów, tworzyły ją trzy pary: Apollo i Latona, Herkules i Diana, Merkury i Neptun. W grupie tej przewagę miały bóstwa o charakterze handlowym, związane z Awentynem, które to wzgórze leżało poza świętą granicą Rzymu — *pomerium* i było ośrodkiem żywej działalności kupców, głównie greckich. W tym czasie istniały już w Rzymie dwa miejsca kultu Herkulesa: wewnątrz *pomerium* Ara Maxima znajdowała się na Forum Boarium w pobliżu Circus Maximus, natomiast drugi ośrodek przy Porta Trigemina, jakkolwiek bardzo bliski pierwszemu, leżał już poza *pomerium*, u stóp Awentynu. Bayet uważał, że starszym ośrodkiem kultowym o charakterze czysto greckim była Porta-Trigemina, ale pogląd ten nie zyskał powszechnego uznania⁴. Od 312 r. p.n.e., kiedy to cenzorem był Appiusz Klaudiusz Caecus, kult przy Ara Maxima przeszedł istotną reorganizację i nabrał charakteru oficjalno-państwowego.

Pierwotny Herkules czczony był głównie jako bóstwo opiekuńcze własności, strażnik progów i bram, następnie dróg i portów, protektor podróży i handlu. W tej postaci Herkules był czczony często razem z Dianą awentyńską, oba bóstwa związane były również w pewien sposób ze światem zmarłych, czyli miały charakter chtoniczny. Temu bogowi, jako opiekunowi handlu, składali kupcy vota w postaci jednej dziesiątej zysku, czyli *decuma Herculis*. Na przełomie IV i III w. p.n.e. kult z Ara Maxima przeszedł jednak zasadniczą ewolucję, Herkules stał się przede wszystkim bóstwem wojskowym, nastąpił długotrwały okres jego upodobniania się do Marsa. Zwracano już nieraz uwagę na podobieństwo form kultu obu bogów: w Rzymie istniało kolegium kapłańskie Saliów Marsa na Palatynie i Kwirynale (*Salii Palatini* i *alii Colini*), a w Tibur Salinowie Herkulesa odprawiali rytualny taniec na cześć swego boga — opiekuna zwycięstwa.

Wydaje się wysoce prawdopodobne, że stare i sławne sanktuarium Herkulesa w Tibur⁵, położone na pograniczu Lacjum i górzystej krainy Sabinów, odegrało zasadniczą rolę w „zmilitaryzowaniu” kultu *ad Aram Maximam* i uznaniu Herkulesa za bóstwo zwycięstwa. Przydomek Herkulesa Zwycięzcy: *Invictus* lub *Victor* ma charakter wybitnie rzymski i nie ma właściwie wzoru w epitetach Heraklesa greckiego⁶. Bóg ten nie był

⁴ J. Bayet, op. cit., s. 234—296, por. A. Piganiol, *Les origines d'Hercule*, *Hommages à A. Grenier*, v. III, Paris 1962, s. 1261—1264.

⁵ O roli sanktuarium w Tibur por. G. H. Hallam, *Notes on the cult of Hercules Victor in Tibur and its neighbourhood*, JRS XXI, 1931, s. 276—282.

⁶ Por. S. Weinstock, *Victor and Invictus*, *Harvard Theological Review*, I, 1957, s. 211—247.

w Grecji epoki klasycznej określany jako „Aniketos” (= Invictus), przydomek ten został natomiast przyjęty przez Aleksandra Wielkiego i lansowany przez dynastię Seleukidów. Pojęcie „Herakles Aniketos” ukształtowało się dopiero w świecie hellenistycznym. Jako Hercules Invictus lub Victor wystąpiło ono w Rzymie mniej więcej w tym samym czasie.

Na przełomie IV i III w. nie tylko pojawił się w Rzymie kult Herkulesa z przydomkiem Zwycięzcy, ale również innych bóstw związanych z apoteozą zwycięstwa i sukcesów wojennych, zbudowano szczególnie dużo świątyń poświęconych boginiom i bogom wojny, gwarantom zwycięstwa. Tak np. w 296 r. powstała świątynia Bellony, a w 295 r. ślubowano wzniesienie świątyni dla Jowisza Zwycięzcy na Palatynie, blisko sanktuarium bogini Wiktorii. Ta teologia zwycięstwa była dla Rzymu szczególnie przydatna w pierwszym starciu zbrojnym ze światem greckim (w latach 280—275 prowadzono wojnę z Pyrrusem, królem Epiru) i w przededniu wielkich wojen z Kartaginą. W dalszym rozwoju Herkulesa rzymskiego obok wpływu hellenistycznego, związanego zwłaszcza z osobą Aleksandra Wielkiego, w czasie wojen punickich zasadniczą rolę odegrała teologia zwycięstwa, lansowana przez Barkidów. Twórcy punickiego imperium w Hiszpanii: Hamilkar Barkas, Hazdrubal, a następnie Hannibal, czuli się tam prawie niezależnymi monarchami i lansowali szczególnie kult Heraklesa — Melkarta z Gades, jako osobistego protektora „dynastii” Barkidów, zapewniającego im pasmo zwycięstw⁷.

Z tą koncepcją grecko-punicką Heraklesa zetknął się w Hiszpanii zdobywca Nowej Kartaginy, P. Korneliusz Scipio. Powiązał on ją z ideą naśladownictwa Aleksandra i przyjmując przydomek Invictus występował jako rzymski następca wielkiego Macedończyka i herosa-boga Heraklesa⁸. W czasie II wojny punickiej Herkules cieszył się popularnością także u innych wodzów rzymskich, dedykował mu inskrypcję wotywną dyktator 217 r. p.n.e., M. Minucjusz Rufus⁹. Kult Herkulesa Zwycięzcy rozpowszechnił się bardzo w okresie wojen macedońskich i wojny syryjskiej, tzn. w pierwszej połowie II w. p.n.e. Ofiary Herkulesowi złożyli np. Titus Flamininus, zwycięzca spod Kynoskefalai (197 r.) i L. Emiliusz Paullus przed bitwą pod Pydną (168 r.). Szczególnie blisko związani byli z Herkulesem ci wodzowie rzymscy, którzy prowadzili walki w Hiszpanii i zet-

⁷ Por. G. Charles-Picard, *Hannibal*, Warszawa 1971, s. 66—68, oraz C. et G. Charles-Picard, *Hercule et Melqart, Hommages à J. Bayet*, Bruxelles 1964, s. 569—578.

⁸ Por. A. R. Anderson, *Heracles and his successors*, Harvard Studies in Classical Philology, v. XXXIX, 1928, s. 7—58.

⁹ *Hercolei /sacrom/ M. Minuci(us) C. f. /dictator vovit* — A. Degrassi, ILLRP N. 118 (= CIL I² 607 i VI 282, D. 11).

knęli się bezpośrednio z sanktuarium Heraklesa-Melkarta w Gades. Tak więc konsul 145 r. p.n.e. Q. Fabius Maximus Aemilianus, syn L. Emiliusza Paullusa, adoptowany do rodu Fabiuszów, przed podjęciem walk w Hiszpanii przeciw Luzytanom pośpieszył do Gades, aby złożyć ofiarę Herkulesowi w jego sławnym sanktuarium¹⁰, po zwycięstwie zaś wznosił dwie świątynie: dla Marsa i Herkulesa.

W połowie II w. p.n.e. rozpoczął się nowy etap kultu Herkulesa jako boga zwycięstwa w Rzymie. Zaczął się rozpowszechniać zwyczaj składania przez wodzów rzymskich ofiary Herkulesowi: jednej dziesiątej łupów. Tak więc *decuma Herculis*, pierwotnie ofiara kupiecka, stała się formą wyrażenia wdzięczności przez zwycięskich imperatorów. Jak podaje Pliniusz Starszy, przyjął się również zwyczaj ubierania posągów Herkulesa na Kapitolu (wzniesionego w r. 305 p.n.e.) w strój triumfalny w czasie uroczystości triumfu „...per triumphos vestitur habitu triumphali”¹¹.

O szczególnym związku z Herkulesem świadczą tzw. Tituli Mummiani, czyli inskrypcje związane z osobą konsula r. 146 p.n.e. Lucjusza Mummiusza, zwycięzcy w wojnie achajskiej i zdobywcy Koryntu. Ślubował on w 145 r. wzniesienie świątyni Świątyni Herkulesowi Zwycięzcy (*Victor*) na górze Coelius, a dedykował ją w 142 r. p.n.e. chlubiąc się triumfem odbytym z okazji *Achaia capta, Corinto deleto*¹². Zdobywca Koryntu nie ograniczył się tylko do wybudowania świątyni i wzniesienia w niej posągu (*signum Herculis Victoris*), ofiarował także bogu-opiekunowi dziesiątą część łupów, zdobytych w Grecji¹³. Czciociem Herkulesa był również zdobywca Kartaginy, Scipio Emilianus, który urządził bankiet ku czci Herkulesa i zabrał zapewne z Kartaginy do Rzymu sławny posąg tego boga.

W epoce schyłku republiki nastąpiło wyraźne zwycięstwo popularności Herkulesa w stosunku do Marsa, dawny bóg wojny był pomijany przez rzymskich imperatorów, którzy składali śluby Herkulesowi, jako bogowi dobrej szansy i powodzenia, przynoszącemu zwycięstwo. (Mars nie był nazywany *Invictus*). *Decuma Herculis* ofiarowali L. Korneliusz Sulla i L. Licyniusz Lucullus (oba podczas triumfu po wojnie z Mitrydatesem), a także M. Licyniusz Krassus, który w 71 r. obchodził *ovatio* z okazji zwycięstwa nad Spartakusem, a podczas swego konsulatu w 70 r. p.n.e. urządził wspaniałe uroczystości na cześć Herkulesa, w dniu jego święta

¹⁰ Appian, *Wojny w Hiszpanii*, 65, 275. Por. J. Gagé, *Hercule-Melqart, Alexandre et les Romains à Gades*, REA XIII, 1940, s. 425—438.

¹¹ Plinius, *Nat. Hist.*, XXXIV, 16, 1.

¹² A. Degrassi, *ILLRP N*, 122 (= *CIL I*² 626; VI 331, D. 20), Cfr. Cicero, *Verr.* II, 1, 55.

¹³ *CIL I*², 2, 632; IX 4672; D. 3410 (inskrpcja heksametryczna z okolic Reate).

przy Ara Maxima 12 sierpnia i ofiarował wówczas bogu jedną dziesiątą swego olbrzymiego majątku. Początek wielkich bankietów ku czci Herkulesa dał już dyktator Sulla, który po swoim triumfie w 81 r., jak podaje Plutarch: „Przy składaniu ofiary z dziesiątej części swego mienia na cześć Herkulesa Sulla wydał dla ludu wspaniałą ucztę. Wszystkiego, czym tylko można się było raczyć, podano tam w takim nadmiarze, że dzień w dzień musiano wiele jedzenia wrzucać do rzeki. Wino pito tam czterdziestoletnie, a nawet jeszcze starsze. Całe zaś uctowanie trwało przez szereg dni”¹⁴.

Szczególnie silne związki z Herkulesem łączyły Gnejusza Pompejusza, który świadomie imitował tego boga i jednocześnie Aleksandra Wielkiego. Umocniły się te związki zwłaszcza podczas namiestnictwa Pompejusza w Hiszpanii w 72 r. w czasie wojny z Sertoriuszem. Jest możliwe, że to właśnie Pompejusz umieścił posąg Aleksandra Wielkiego w słynnym Herakleion w Gades, że Pompejusz ufundował w Rzymie świątynię: *aedes Herculis Pompeiani*, której datowanie stało się powodem kontrowersji wśród badaczy. Weinstock i Anderson sądzili, że Pompejusz wznosił tę świątynię w 61 r. p.n.e., tzn. po triumfie nad Mitrydatesem. Takie datowanie odrzucił jednak stanowczo australijski historyk B. Rawson, który poświęcił wnikliwe studium tej sprawie¹⁵. Sądzi on, że Pompejusz mógł ślubować świątynię Herkulesowi już we wczesnej fazie swej kariery (po zwycięstwie afrykańskim w 79 r. p.n.e.), albo w latach 69—68 p.n.e. po sukcesach w Hiszpanii. Rok 70 Rawson raczej wykluczał, że względu na wspaniałe uroczystości ku czci Herkulesa, urządzone wówczas przez Krassusa. Obaj wodzowie rywalizowali ze sobą w walce o spuściznę po Sulli, a więc również w formach czci dla boga — opiekuna dyktatora. W okresie wojny z Mitrydasem osłabł raczej wpływ koncepcji Herkulesa Zwycięzcy na Pompejusza, który lansował wówczas inne bóstwa, we wspaniałym triumfie w 61 r. p.n.e. nie było miejsca dla wyróżnienia Herkulesa, a z części swych wielkich łupów Pompejusz dedykował świątynię Minerwie. W czasie wojny domowej przeciw Cezarowi Pompejusz wrócił jednak do dawnych związków kultowych i przed bitwą pod Farsalos wydał jako hasło dla swych wojsk „Hercules Invictus”, podczas gdy Cezar zwracał się o opiekę do Wenus Przynoszącej Zwycięstwo (*Venus Victrix*)¹⁶.

Ostatni etap wielkiej popularności Herkulesa w I w. p.n.e. wiąże się z działalnością Marka Antoniusza. O ile przybrany syn Cezara, Oktawian, wprowadzał swą genealogię od Wenus, jako matki Eneasza, Marek Anto-

¹⁴ Plut. Sulla 35, 71, Por. Plut. Crassus 2, 2 i 12, 3.

¹⁵ B. Rawson, *Pompey and Hercules*, Antichthon IV, 1970, s. 30—37.

¹⁶ Appian, *Wojny domowe* (B. C.) II 76, 319.

niesz występował jako potomek Heraklesa¹⁷, twierdził, że jego imię pochodzi od Antona, syna Heraklesa. Podkreślał swoje „fizyczne” podobieństwo do herosa, nosił odpowiednie stroje, a nawet naśladował jego gesty¹⁸, w Rzymie polecił wykonać posąg Herkulesa z przydomkiem Antoninianus. Porównywano także rolę Kleopatry w stosunku do Antoniusza z mitem o królowej Omfale i rozbrojonym przez nią Heraklesie, nawiązania do tej analogii znalazły odbicie w sztuce okresu triumwiratu.

Klęska Antoniusza w walce z Oktawianem przesądziła w znacznym stopniu o nowej koncepcji teologii zwycięstwa. Zdawałoby się, że Hercules Invictus, tak popularny wśród wodzów w okresie schyłku republiki, mógłby się stać bogiem protektorem cesarzy, którzy, poczynając od Augusta, zastrzegli dla siebie wyłączność tytułu imperatora i prawo do triumfu. W dodatku mit o Herkulesie dostarczał odpowiednich precedensów do apoteozy cesarskiej. Herakles, jako bohater-człowiek spełnił swe zadania na ziemi, poprzez śmierć w płomieniach stosu na górze Oeta wstąpił w rangi bogów i uzyskał miejsce na Olimpie. Ten rytuał mógł posłużyć za wzór do uznania cesarza za boga po jego śmierci i spaleniu zwłok. Pomimo swej wielkiej atrakcyjności kult Herkulesa Zwycięzcy został odsunięty na drugi plan przez Oktawiana i nie cieszył się poparciem ani dynastii julijsko-klaudyjskiej, ani Flawiuszów.

Schilling¹⁹ sądzi, że August w swej polityce religijnej kierował się w znacznym stopniu względami osobistymi. Jako syn Cezara pragnął nawiązywać do jego teologii, nie mógł zaś popierać kultu Herkulesa, ponieważ był on bóstwem opiekuńczym Marka Antoniusza, a poprzednio Pompejusza. Lansując w szczególności kult Apollina, jako swego patrona, August wysunął również na pierwszoplanowe miejsce Marsa, który długo pozostawał w cieniu Herkulesa. Po bitwie pod Filippi w 42 r. p.n.e. Oktawian ślubował wzniesienie świątyni Marsowi z przydomkiem Ultor, jako mścicielowi Cezara. Tę wspaniałą świątynię zdołał wybudować dopiero w 40 lat później (20 r. p.n.e.). W nowej koncepcji religijnej Mars Ultor występował nie tylko jako mściciel Cezara, ale również klęsk poniesionych przez Rzymian w walce z Partami. Odzyskane przez Tyberiusza orły legionowe, stracone podczas klęski Krassusa (53 r. p.n.e.), zostały uroczystie ofiarowane w 20 r. p.n.e. Marsowi Mścicielowi na Kapitolu. W teologii Augusta Mars został powiązany ściśle z protektorką Cezara Wenus (Venus Genetrix utożsamiona z Venus Victrix) i ze swym „synem”

¹⁷ Appian B. C. III, 16, 60; 19, 72.

¹⁸ Plut. Antonius 4.

¹⁹ R. Schilling, *L'Hercule Romain en face de la réforme religieuse d'Auguste*, Revue de Philologie XVI, 1942, p. 31—57.

Romulusem, którego śmierć miała dostarczyć dla princepsa wzoru apoteozy.

Polityka religijna cesarzy I w. n.e. nie zdołała jednak osłabić popularności Herkulesa wśród szerokich rzesz społeczeństwa Imperium Romanum. Jego postać występuje często w poezji rzymskiej, a nadal żywotnym centrum kultu Herkulesa Niezwycięzonego pozostawało Tibur, gdzie szczególną aktywność wykazywało stowarzyszenie *Herculanei Augustales*, wiążące tradycje boga-patrona miasta z kultem cesarskim²⁰. Herkules cieszył się zawsze dużą popularnością wśród warstw niższych społeczeństwa, ale interpretowały one inaczej jego rolę, nie jako boga militarnego, patrona wodzów i arystokracji, lecz jako boga ludowego, czczonego razem z bóstwami domowymi: *Larami*, *Geniuszami* i *Westą*, a także z bóstwami rolniczymi, opiekunami pól i lasów, jak *Silwanus* i *Faunus*²¹.

Oficjalny kult Herkulesa nie był również specjalnie popierany przez cesarzy dynastii Flawiuszów²², uzyskał znaczenie pierwszoplanowe dopiero za rządów Antoninów²³. Wiąże się to zarówno z hiszpańskim pochodzeniem Trajana i Hadriana, których rodzinna *Italica* leżała w pobliżu *Gades*, głównego centrum kultu *Heraklesa-Melkarta*, utożsamianego z *Hercules Invictus*, jak i ze stoicką koncepcją władzy, przyjętą przez dynastię Antoninów. W religii stoików postać *Heraklesa* uległa wyraźnemu pogłębieniu, interpretowano jego słynne 12 prac jako świadomą służbę dla dobra ludzkości, syn *Zeusa* i *Alkmeny* wyrósł na ideał moralny. Przedstawiano również postać *Heraklesa* jako wzór dobrego władcy, przeciwstawiając go tyranom. W czasach Trajana *Dio Chrysostomos* z *bituńskiej Prusy* w swych czterech mowach o władzy królewskiej sformułował teoretyczne uzasadnienie nieograniczonej władzy dobrego monarchy. Prawdziwa monarchia (*basileia*) różni się w sposób zasadniczy od tyranii, jest bowiem służbą dla społeczeństwa, a wzorem dla władcy winien być *Herakles*, syn *Zeusa*. Tę teorię dostosował do tradycji rzymskich *Pliniusz Młodszy* w swym „Panegiryku” na cześć Trajana. Ideologia stoicka, a co za tym idzie uprzywilejowana rola Herkulesa, zostały oficjalnie przyjęte przez całą dynastię Antoninów.

²⁰ Por. M. Jacyńska, *Cultores Herculis w Tibur*, *Przegl. Histor.* LIX, 1968, 3, s. 428—437.

²¹ Na ten aspekt kultu Herkulesa zwróciła zwłaszcza uwagę E. M. Štaerman, *Otrażenie klassowych protivorečij II—III vv. v kul'te Gerakla*, *VDI* 1949, 2, s. 60—67, por. też e, *Moral' i religija ugnjetennyh klassov rimskoj imperii*, Moskwa 1961.

²² Por. K. Scott, *The imperial cult under the Flavians*, Stuttgart 1936.

²³ J. Beaujeu, *La religion romaine à l'apogée de l'empire v. l. La politique religieuse des Antonins (96—192)*, Paris 1955.

Nowe zaszczytne miejsce Herkulesa za rządów Trajana jest widoczne na jego monetach i w dziełach sztuki. W roku 100 n.e. Trajan kazał wybić pierwsze złote aureusy i srebrne denary z wizerunkiem na rewersie Herkulesa stojącego przed ołtarzem z maczugą w rękę i lwią skórą na ramieniu²⁴, te same wyobrażenia wznowiono na asach z roku 113. Na łuku z Beneventum (przełom 113/114 r.) kazał Trajan przedstawić symbolikę swoich rządów, jako dobrego władcy i opiekuna ludu, sam cesarz zwracał się tam do boga, którym był Hercules Gaditanus. W ten sposób w okresie Trajana nastąpiło ożywienie oficjalnego nurtu kultu Herkulesa rzymskiego poprzez identyfikację z fenickim Melkartem i wzbogaceniu go wierzeniami stoickimi. Ten bóg mógł być wzorem dla cesarza, który jako *Optimus Princeps* pragnął uchodzić za wcielenie odwagi wojσκowej i poświęcenia własnej osoby dla dobra społeczeństwa²⁵. Kult Herkulesa rozwinął i wzbogacił Hadrian, który był jeszcze bliżej związany z Gades (matka jego pochodziła z tego miasta). Hercules Gaditanus występuje jako legenda na monetach Hadriana od 120 r. obok licznych wyobrażeń tego boga na rewersach²⁶.

Herkules zachował zaszczytne miejsce w propagandzie religijnej Antonina Piusa i Marka Aureliusza, zupełnie jednak niezwykłą pozycję zyskał pod koniec rządów Kommodusa. Cesarz ten dążył do realizacji pełnego programu teokratycznego, całkowitej identyfikacji z bogiem za życia, co było zasadniczą innowacją wobec dotychczasowych form kultu cesarskiego i deifikacji pośmiertnej władcy. Wybór Kommodusa padł na Herkulesa, jako boga bardzo popularnego w całym Imperium, protektora igrzysk, gladiatorów i zawodów agonistycznych, w których młody cesarz brał chętnie osobisty udział, a także ze względu na dążenie do naśladowania postaci Aleksandra Wielkiego. Mistycyzm religijny Kommodusa wiązał się z jego synkretyzmem panteistycznym, w którym łączył się kult Herkulesa, Mitry, Bellony i Izydy. Jakkolwiek cesarz identyfikował się z bogiem grecko-rzymskim, to, jak sądzi F. Grosso²⁷, religie Wschodu dały wzory dla teokracji imperialnej.

Realizację programu teokratycznego Kommodus rozpoczął od „nowego założenia” Rzymu w październiku 190 r., Urbs miała się odtąd nazy-

²⁴ E. A. Sydenham, H. Mattingly, RIC v. II, London 1926, s. 247, N. 37, 45 i 49; s. 252, N. 112; s. 255, N. 152; s. 293, N. 689; s. 306, N. 773.

²⁵ Por. R. Etienne, *Le culte impérial dans la Peninsule Ibérique d'Auguste à Diocletien*, Paris 1958, s. 470—471..

²⁶ RIC II, s. 355, N. 125; por. s. 347, N. 55, 56, 57; s. 348, N. 59, 60, 61; s. 358, N. 148, 149, 150; s. 401, N. 494; por. I. Beaujeu, op. cit., s. 159 i n.

²⁷ F. Grosso, *La lotta politica al tempo di Commodo*, Torino 1964, s. 326—354.

wać *Colonia Commodiana*²⁸, na monetach w tym czasie pojawiła się legenda *Hercules Commodianus*²⁹. W 192 r. Kommodus uznał siebie za wcielenie Herkulesa rzymskiego, kazał stawiać sobie posągi jako temu bogu, na monetach bić hasło *Hercules Romanus Conditor* lub *Hercules Romanus Augustus*³⁰, miesiąc październik nazwał Hercules. Zamordowanie Kommodusa w dniu 31 XII 192 r. położyło koniec tym nowym formom kultu cesarskiego, do przyjęcia którego społeczeństwo rzymskie nie było przygotowane.

Herkules zachował dość znaczną popularność za rządów Sewerów, którzy czcili go przede wszystkim wraz z Bakchusem (Liberem) jako bogów opiekuńczych afrykańskiego miasta Lepcis Magna, ojczyzny L. Septimiusza Sewera. Herkules i Bakchus występowali zatem jako *Di Patrii* na monetach Septimiusza Sewera i jego synów, Karakalli i Gety³¹, a także w licznych inskrypcjach tej epoki³².

W III w. popularność Herkulesa zderzyła się z naporem kultów wschodnich, coraz bardziej popieranych także przez cesarzy. Uwieńczeniem tego procesu było uznanie przez Aureliana w 274 r. bóstwa Sol Invictus za głównego boga Imperium, dedykowanie mu w dniu 25 grudnia tegoż roku wspaniałej świątyni i powołanie nowego kolegium kapłańskiego: *pontifices Dei Solis*. Niektórzy cesarze III wieku próbowali jednak bronić priorytetu bóstw dawnego panteonu, tak więc Gallienus (253—268 r. n.e.) w swej konsekwentnej polityce religijnej wiązał postać Herkulesa z Virtus Augusta, a także czcił go z epitetem Conservator³³, ogromną rolę odegrał Herkules w ideologii uzurpatora Postumusa, który był założycielem Imperium Galliarum. Na monetach cesarz galijski występował jako Herkules lub w towarzystwie Herkulesa, a na legendach Herkules Postumusa był reprezentowany z kilkudziesięcioma przydomkami, zarówno tradycyjnymi (Invictus, Romanus, Gaditanus, Pacifer), jak znacznie rzadszymi, mającymi znaczenie lokalne: Deusonien-

²⁸ Por. J. Aymard, *Commode-Hercule fondateur de Rome*, REL XIV, 1936, s. 350—364.

²⁹ RIC III (1930), s. 390, N. 221, s. 432, N. 581; s. 433, N. 586, 591. Por. M. Rostovtzeff, *Commodus-Hercules in Britain*, JRS XII, 1922, s. 91—109, w tym H. Mattingly, *Appendix on the Coins*, s. 108, N. 16.

³⁰ RIC III s. 394, N. 247; s. 395, N. 250, 251, 252, 253, 254^{a, b}; s. 396, N. 254^{c, d}; s. 437, N. 629; s. 439, N. 637, 638, 639, 640, 643, 644, 645; H. Mattingly, op. cit., s. 108, N. 18; s. 109, N. 19—22, 24—27.

³¹ RIC IV, 1(1936), s. 195, N. 762, 763^b; s. 229, N. 74^b, 76; s. 330, N. 112; s. 331, N. 117.

³² Por. np. The Inscriptions of Roman Tripolitania N. 289 (z Lepcis Magna).

³³ RIC V, 1(1937), s. 130, N. 5; s. 131, N. 16; s. 138, N. 91; s. 148, N. 201, 202 (legenda HERCULI CONS AUG); s. 159, N. 327, 328, 331; s. 178, N. 337, 335; s. 183, N. 595; s. 186, N. 623, 624; s. 190, N. 671.

sis, Magusanus, Libycus, Thracius. Dwa pierwsze epitety nawiązywały niewątpliwie do miejscowych bóstw z pogranicza galijsko-germańskiego³⁴; Postumus, jako obrońca granicy nadreńskiej przed Germanami, pragnął wykorzystać w swej ideologii tradycje bliskie ludności prowincji, wchodzących w skład „cesarstwa galijskiego”.

Ostatni okres triumfu Herkulesa w polityce religijnej cesarza przypada na rządy tetrarchii, uformowanej ostatecznie w 293 r. Dioklecjan, jako starszy rangą August, przyjął tytuł *Iovius*, Maksimianus zaś — *Herculius*. Te same przydomki dziedziczyli Cezarowie obu Augustów, tak więc Galeriusz był *Iovius*, Konstancjusz Chlorus zaś — *Herculius*. Koncepcja religijna Dioklecjana miała zasadnicze znaczenie dla ukształtowania nowej monarchii, ustanowionej według prawa boskiego. Wywyższeni ponad ogół ludzi cesarze tetrarchii nie uważali się sami za bogów, jak poprzednio Kommodus — Herkules lub Antoninus — Helio-gabaal. Dioklecjan był jakby synem, wybrańcem Jowisza, pośrednikiem między najwyższym bogiem panteonu rzymskiego a ogółem ludzi. Maksimianus występował natomiast jako „namiestnik” Herkulesa, syna Jowisza, przez co musiał uznawać religijną wyższość Dioklecjana. Nowych *Iovii* i *Herculii* mogli desygnować tylko samo cesarze, nie było już żadnej formy wyboru władców przez senat, wojsko, czy jakiegokolwiek przedstawicielstwo ludu. Cesarze desygnowani przez bogów (*Iovius* i *Herculius*) sami kreowali swych współrządców i następców, byli źródłem władzy uzyskanej przez bogów, występowali jako pośrednicy między światem bogów i ludzi³⁵. Dioklecjan i Galeriusz, wybrańcy Jowisza i zawzięci przeciwnicy chrześcijaństwa, nie przypuszczali, że nowe pojęcie sankcji religijnej władzy cesarskiej było w gruncie rzeczy dobrym przygotowaniem dla monarchii chrześcijańskiej z Bożej Łaski. Konstantyn Wielki odrzucił tylko zewnętrzną formę pogańską koncepcji tetrarchów i przyjął, że jest wybrańcem jedyne Boga, realizatorem Jego woli na ziemi.

Dioklecjan i Maksimianus tkwili jednak jeszcze mocno w tradycjach starej religii, starali się oprzeć na bóstwach rzymskich pomimo wielkiej popularności takich kultów wschodnich, jak Mitry i Słońca Niezwykłego. Na uwagę zasługuje zestawienie takiej właśnie pary bogów-opiekunów: Jowisz i Herkules. Połączenie to nie występowało dotychczas często, najbardziej rozpowszechnione było w Dalmacji, ojczyźnie

³⁴ RIC V 2 (1933), s. 338—365, epitety Herkulesa Magusanus i Deusiensis są znane również z inskrypcji z terenu Germanii por. L. Cesano, s. v. *Hercules*, [w:] *Dizionario Epigrafico di Antichità Romane*, III, 1922, s. 679—725, zwłaszcza zestawienie przydomków prowincjonalnych Herkulesa — s. 716—718.

³⁵ Por. W. Seston, *Dioclétien et la tétarchie*, v. I, *Guerres et réformes* (284—300), Paris 1946, s. 211—230.

obu Augustów. Toutain sądzi, że pod imionami Jowisza i Herkulesa kryły się jakieś miejscowe bóstwa illyryjskie, których popularność miała wpływ na wybór tej pary bogów przez Dioklecjana i Maksimiana³⁶. Niezależnie jednak od ewentualnych wpływów lokalnych tetrarchów Jowisz i Herkules występowali jako bóstwa starorzymskie, obrońcy dawnych tradycji.

Upadek idei tetrarchii i jej religijnej ideologii przyniosło panowanie Konstantyna Wielkiego jako jedynowładcy. Monarchia chrześcijańska nie zdołała jednak szybko wykorzenić przywiązania do religii pogańskiej, w tym popularności Herkulesa. Wierzenia związane z tym bogiem uległy znacznemu pogłębieniu i nowy Herkules, wzór cnót moralnych i poświęcenia dla dobra ludzkości, mógł nawet rywalizować z Chrystusem. Simon, w swym głębokim studium na temat współzależności rozwoju kultu Herkulesa i religii chrześcijańskiej³⁷, zwrócił uwagę na podobieństwo wielu nurtów obu religii, wzajemne wpływy, a jednocześnie odrębność, nie pozwalającą na pełne zbliżenie. Pogłębiony moralnie kult Herkulesa, oparty na tradycjach filozofii cynickiej i stoickiej, mógł być przez dłuższy okres czasu rywalem chrześcijaństwa, nurtem ożywiający dawne wierzenia rzymskie.

Po raz ostatni Herkules wystąpił jako patron władzy cesarskiej w czasie walki pogańskiego cesarza, Eugeniusza, osadzonego na tronie Zachodu przez wodza Arbogasta (392 r.). Siły cesarstwa wschodnio-rzymskiego, kierowane przez samego władcę Teodozjusza Wielkiego i znakomitego wodza, Stilichona, walczące pod znakiem krzyża, zaatakowały wojska zachodnie. Do decydującej bitwy doszło nad rzeką Frigidus w 394 r., armia Eugeniusza i Arbogasta przyjęła za swego patrona Herkulesa, nie zdołał on jednak zapewnić zwycięstwa. Ostatnia próba odrodzenia cesarstwa, opartego na tradycjach starej religii, zakończyła się jej całkowitą klęską i triumfem chrześcijaństwa³⁸.

W szkicu niniejszym zwrócono głównie uwagę na dzieje oficjalnego kultu Herkulesa, politykę religijną władz rzymskich. W ramach tego ar-

³⁶ J. Toutain, *Les cultes païens dans l'empire romain, I. Les provinces latines, t. I Les cultes officiels: les cultes romains et gréco-romains*, Paris 1907, s. 405—407.

³⁷ M. Simon, *L'Hercule et le christianisme*, Strasbourg 1955, por. także J. Bayet, *Hercule funéraire*, MAHEFR XXXIX, 1921—1922, s. 219—260; *ibid.* XLVI, 1929, s. 1—42 oraz Ch. Picard, *Hercule, héros malheureux et bénéfique*, [w:] *Hommages à J. Bayet*, Bruxelles 1964, s. 561—568.

³⁸ Por. R. Egger, *Der Wettergott der Ostalpenländer*, JOAI XLIII, 1956—1958, s. 41—52. Uczony austriacki zwrócił uwagę na związek Herkulesa jako patrona wojsk nad Frigidus, a wierzeniami lokalnymi w rejonie Alp. Herkules rzymski był utożsamiany przez galijsko-germańskie wojska Franka Arbogasta z prowincjonalnymi bóstwami, popularnymi u tych ludów.

tykułu można jedynie zasygnalizować ważne, a nie opracowane w dostatecznym stopniu, zagadnienia rozwoju kultu Herkulesa w prowincjach. Jedyną dotychczas pracą, próbującą rozwiązać całościowo to zagadnienie jest trzytomowe (nie dokończony) dzieło J. Toutain'a o kultach pogańskich w cesarstwie rzymskim. Opracowanie to, wydane w latach 1907—1920, jest już dość wyraźnie przestarzałe ze względu na bardzo znaczne powiększenie się bazy źródłowej, zwłaszcza ilości inskrypcji i zabytków archeologicznych. Przyjęta przez Toutain'a metoda badania kultów prowincjonalnych — głównie w oparciu o inskrypcje, okazała się jednak w pełni słuszna, otworzyła nowe drogi dla studiów z historii religii rzymskiej. Również szereg tez Toutain'a nie straciło jeszcze aktualności³⁹.

Uczony francuski zwrócił uwagę na pewne regiony szczególnie intensywnego rozwoju kultu Herkulesa, byłyby to Afryka, południowa część Hiszpanii, Tres Galliae, a zwłaszcza Gallia Belgica oraz Germania Inferior, spośród prowincji naddunajskich zaś obie Pannonie⁴⁰ i Dacja. Popularność Herkulesa na przynajmniej znacznej części tych obszarów daje się wytłumaczyć poprzez interpretatio Romana miejscowego boga, w Afryce i Hiszpanii byłby to niewątpliwie Melkart, czyli Hercules Gaditanus, w Galii belgijskiej i sąsiadującej z nią Germanii Niższej jakiegoś bóstwo celtyckie lub germańskie. Toutain nie widział natomiast podstaw do wytłumaczenia rozpowszechnienia kultu Herkulesa w Pannonii i Dacji poprzez identyfikację z bogiem lokalnym. Wydaje się możliwa rewizja tego poglądu w świetle, znacznie dzisiaj bogatszych, znalezisk z rejonów naddunajskich. W pełni można się jednak zgodzić z opinią Toutain'a, że Herkules prowincjonalny był bóstwem bardzo złożonym, a jego imię służyło w okresie cesarstwa do oznaczenia różnych bogów, z pewnością do siebie zbliżonych, ale o pochodzeniu całkowicie odmiennym⁴¹. Wzbogacenie grecko-rzymskiego kultu Herkulesa w oparciu o różne kultury lokalne i wykorzystanie ich popularności dało nowe szanse rozwinięcia wierzeń religijnych, związanych z tym bogiem. Przedstawienie rozwoju kultu Herkulesa w prowincjach Imperium czeka jednak na nowe opracowanie bogatych, ale trudnych do interpretacji materiałów źródłowych.

³⁹ J. Toutain, op. cit., t. I. Paris 1907, s. 440—411, por. także t. III, Paris 1920, s. 148—150, 220, 223.

⁴⁰ Na temat roli Herkulesa w Pannonii dysponujemy nowszym opracowaniem J. Fitz, *Sanctuaires d'Hercule en Pannonie*, [w:] *Hommages à A. Grenier*, v. II, Paris 1962, s. 1962, s. 623—638.

⁴¹ J. Toutain, op. cit., t. I, s. 10 „Le nom d'Hercules servit sous l'empire à désigner des dieux sans doute analogues et peu confondues les uns avec les autres, mais d'origine tout à fait différente”.

WYKAZ SKRÓTÓW

- CIL — Corpus Inscriptionum Latinarum
 D — Dessau H., Inscriptiones Latinae Selectae
 ILLRP — Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae
 JOAI — Jahreshefte des Oesterreichischen Archäologischen Instituts
 JRS — Journal of Roman Studies
 MAHEFR — Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française à Rome
 REA — Revue des Études Anciennes
 REL — Revue des Études Latines
 RIC — The Roman Imperial Coinage
 RPA — Rendiconti della pontificia Accademia di Archeologia
 VDI — Vestnik Drevnej Istorii.

Maria Jaczynowska

DIE HAUPTRICHTUNGEN DER VERÄNDERUNGEN IM HERKULES-KULT
 IN DEM RÖMISCHEN STAAT

(Zusammenfassung)

Der Kult des Herkules ist in Rom seit dem 4. Jahrhundert v. Zw. bekannt. Sein Ursprung ist entweder rein griechisch (These von J. Bayet), oder es ist diese Gottheit aus der Vereinigung des griechischen Herakles mit phönizischen und lokalen italienischen Einflüssen entstanden. Der ursprüngliche Herkules war eher ein Gott der Kaufleute, seit dem 3. Jahrhundert v. Zw. wird er aber vor allem zu einem Beschützer der Feldherren, zum Schirmherrn des Sieges als Hercules Invictus oder Victor. Der Höhepunkt der Volkstümlichkeit dieser Auffassung der Gottheit fällt auf die Periode des Untergangs der Republik, als die römischen Feldherren vor dem Kampf ihm ihre Gelübde ablegten und die *decuma Herculis* — den zehnten Teil ihrer Beute opferten. Unter den eifrigen Bekennern dieses Kults sind besonders L. Mummius, Sulla, Crassus, Pompeius und M. Antonius zu nennen.

Der Übergang zur Prinzipatsverfassung in Rom kennzeichnet eine Schwächung des Herkules-Kults, da Antonius in seiner Religionspolitik eher Mars und Apollo bevorzugte. Über die gesamte Zeit der Republik und des Kaisertums blieb Tibur ein lebendiger Mittelpunkt des Herkules-Kults. Eine neue Rolle des Herkules begann während der Herrschaft der Dynastie der Antoninen. Trajan und Hadrian verehrten den spanischen Herkules von Gades. Auch die stoische Philosophie hat ihm eine hohe Stellung gesichert, indem sie ihn als ein moralisches Vorbild des guten Herrschers aufstellte. Der Höhepunkt eines Triumphs dieses Kults fällt auf das Jahr 192, als der Kaiser Commodus sich selbst für eine Verkörperung des Hercules Romanus erklärte.

Im 3. Jahrhundert n. Zw. hat Herkules eine ziemlich große Volkstümlichkeit während der Herrschaft der ersten Severe erlangt, dann wiederholt während der Herrschaft des Gallienus und des gallischen Usurpators Postumus. Einen besonderen Rang haben für diese Gottheit die Kaiser der Tetrarchie gesichert: Diokletian

und Galerius wurden für *Iovii*, Maximianus und Constantius Chlorus für *Herculii* erklärt. Der letzte Akt einer Gegenüberstellung der Volkstümlichkeit Herkules' als einer Gottheit des heidnischen Roms dem sieghaften Christentum fällt auf das Jahr 394 n. Zw., als das Heer des Kaisers Eugen unter den Kampfzeichen des Herkules gegen die christliche Armee Theodosius des Großen kämpfte. Unabhängig von der kaiserlichen Politik erlangte der Herkuleskult eine weite Volkstümlichkeit in den Provinzen des Kaiserreichs; man darf wohl annehmen, daß mehrere Völkerschaften unter seinem Namen und bei Einhaltung entsprechender äußerer Formen ihre eigenen lokalen Gottheiten verehrten.